

Memlüklü Döneminde Yöneticiler ve Fakihler: Abdulaziz el-Merâğî'nin “*el-Fıkh ve'l-Fukahâ fî Mısr alâ ahdi'l-Memâlîk*” Adlı Makalesinin* Tercüme ve Tahlili

Bekir Karadağ

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Muş
b.karadag@alparslan.edu.tr

Geliş Tarihi: 22-07-2019 Kabul Tarihi: 26-07-2019

Öz

Bu makalede bir dönem Mısır'da hüküm süren Memlükler döneminde fıkıh ilmi ve bu dönemde yaşayan fakihlerin durumu ele alınmaktadır. Makalede Cengizhan kanunu olarak adlandırılan el-Yâsâ'nın bazı hükümleri dönemin tanığı olan Makrîzî'den aktarılmakta ve Mısır halkının bu kavramla ilgili tasarrufundan bahsedilmektedir. Müellif, Memlük sultanlarının el-Yâsâ'dan etkilendiklerini, aralarındaki davalarda söz konusu kanunu takip ettikleri ve bundan dolayı hâciblik adında bir kurumun teşekkül ettiğini belirtmektedir. Makalede Memlük sultanlarının geldikleri bölgelerde yaygın olan iktâ' sistemini getirdiklerini ve bu sistemin halk üzerindeki olumsuz etkisinden bahsedilmektedir. Memlüklerin uygulamaları karşısında ezilen halkın biricik sığınağı ise fakihler olmuştur. Zira bu dönemdeki fakihlerin aristokrat olan Memlük yöneticileri karşısında bir duruş sergilediklerini, üstelik fakihlerin yöneticiler nezdinde itibarlarının olduğunu belirtmektedir. Makalede söz konusu dönemdeki uygulamalarının etkisiyle özellikle vakıf konusuyla ilgili bazı kavramların fıkıh eserlerine girdiği, bu meselelerin tartışıldığı ve bu konuda bazı müstakil eserlerin telif edildiği belirtilmiştir. Bu makale, fakihlerin İslâm hukuk tarihindeki bazı problemlerle nasıl mücadele ettiği ve söz konusu problemlerin fıkıh eserlerinde nasıl yer aldığını incelemesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Memlükler, Fıkıh, Fakih, el-Yâsâ, Vakıf, İktâ'

* Abdulaziz el-Merâğî, *Risâletü'l-İslâm*. Rebiülevvel 1367, sy:1, 52-59.

Translation of The Work Named “The Faqih and Islāmic Law in The Egypt of Period’s Mamluks” and its Appreciation

Bekir Karadağ

PhD., Muş Alparslan University Theology Faculty, Muş, Turkey

b.karadag@alparslan.edu.tr

Arrival date: 22-07-2019 Acceptance date: 26-07-2019

Absract

In this article, at the time of the Mamluks who reigned in Egypt, the science of fiqh and the situation of the faqih living in this period are discussed. In the article, some of the provisions of the al-Yāsā, called the Cengizhan law, are transmitted from Makrīzī, the witness of the period, and the savings of the Egyptian people regarding this concept are mentioned. The author states that the Mamluk sultans were influenced by al-Yāsā and that they followed the law in their cases and therefore an institution called “hâcib” was formed. In the article, it is mentioned that the Mamluk sultans brought the iqtā’ system which is common in the regions they came from and the negative effect of this system on the people. In the face of the practices of the Mamluks, the only refuge for the oppressed people was the poor. Because the deputies in this period aristocratic stance against the leaders of the Mamluk administration, and also show that the reputation of managers before the rulers. In the article, it is stated that some concepts related to waqf subject have been entered into fiqh works with the effect of the practices in the mentioned period, these issues are discussed and some independent works have been written on this subject. This article is important in terms of how the poor struggles with some problems in the history of Islāmic law and how these problems take place in fiqh works.

Keywords: Mamluks, Islāmic Law, Faqih, al-Yāsā, Waqf, İqtā’

Giriş

Son dönemlerde İslam hukuk tarihi çalışmaları oldukça rağbet görmektedir. Bu çalışmalarda İslam Hukuk Tarihinin birbirinden farklı şekillerde dönemlendirmeye gidildiği görülmektedir. Bu tarihlendirme çabalarının önemli bir kısmında gözetilen temel kırılma noktalarından biri Moğol istilası kabul edilmekte ve kimi çalışmada bu durum, Mecelle’ye kadar süren fikhın gerileme çağının başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹ İslam dünyasında katliam, işgal ve acıların yaşandığı söz konusu dönemin Müslümanların ilmî anlayışı ve İslâmi ilimler üzerindeki etkisiyle ilgili bazı tezler ortaya atılmasına² rağmen özeldir İslam hukuku genelde bütün İslami ilimlerdeki etkisi hala net bir şekilde ortaya konamamıştır. Bu sebeple Abdulaziz El-Merâğî’nin *El-Fıkh Ve’l-Fukahâ Fî Mısır Ala Ahdi’l-Memâlik* adlı makalesi önemli bir yere

sahipti ve üzerinde durulmayı hakediyordu. İslâm dünyasının Moğol istilası ile uğraştığı bir dönemde kurulan ve Müslümanların hamiliğini yapan Memlûkler dönemindeki İslâm hukukunun ve İslâm hukukçularının durumunu ele alması açısından oldukça önemliydi. Bu bağlamda Memlûklerin merkezi olan Mısır’da bulunan emirlerin İslam algısı, bunların Moğol hükümdarı Cengizhan’ın (ö. 624/1227) “el-Yāsâ”³’sı karşısındaki durumu, Müslüman halka karşı tavırları ele alınmaktadır. Öte yandan Memlûk emirlerinin uygulamaları karşısındaki ulemanın duruşunu ele alması ve bu uygulamaların hukuki mahiyetinin İslâm hukuk literatüründeki yer alma keyfiyetini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Makalenin çevirisi şöyledir.

¹ Örnek bir dönemlendirme için bk. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 255.

² Bk. Kadiruddin Ahmed, *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atâlet*, trc. Ertuğrul Aytekin, 2. Baskı (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2008)

1. Abdulaziz el-Merâğî, “El-Fıkh Ve’l-Fukahâ Fî Mısır Ala Ahdi’l-Memâlik”, *Risâletü’l-İslâm, Rebiülevvel 1367, sy: 1, 52-59.*

İslâm fıkhnın ve gelişiminin içinde bulunduğu toplumun sosyal durumuyla ilişkili olması, ilk bakışta okuyucuya garip gelecektir. İslâm fıkhnın gelişiminde ve uygulanmasında kendine mahsus bir yolu, aynı zamanda kendine mahsus neşet ettiği bir kaynağı vardır. İslâm hukukunun fûrû‘u, söz konusu kaynaktan bazen dar bazen geniş; bazen zor bazen de kolay çıkar. Bu zorluk ve kolaylık, her müctehid fakihin zihninde âlimlerin çoğunun kabul ettiği usûl kaideleri ışığında belirir. Fakih, bununla fûrû‘ kaideleri ortaya koyar ve bundan fer‘î hükümler istinbat eder.

Doğrusu, İslâm imparatorluğu genişlediğinde İslâm fıkhi özel bir şekil aldı. İslâm imparatorluğu, bayrağı altındaki ümmetleri kendilerine mahsus nizamları ve tabiatlarıyla barındırdı. Bu düzen ve örf-adetler (tabiat), tüm zamanlarda olması gerektiği gibi –teşri‘ ruhuna etki etmediği sürece- İslâm imparatorluğu çatısı altında barınmışlardır. Daha açık bir ifadeyle bu durum, teşri‘in genel ilkeleriyle çatışmadığı sürece İslâm devletinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu hususta, yaşadıkları dönemde fetihlerin yapıldığı halifelerin görüşlerini ele alan herhangi bir kitabı okuman senin için yeterli olacaktır. Bu görüşlerden ve bunlara dayanan diğer görüşlerden, daha önce ifade ettiğimiz önermenin doğru olduğuna ve onların bunda bir esneklik olduğuna dair seni ikna edecek şeyleri bulursun. Dinin herkes için olması, şeriatın ise herkes için kolay ve müsamahalı olması gerekir. Tedvin ve mezhebî ictihad dönemi gelinceye kadar durum böyle devam etti. Bu geniş ve ilk fikhî mecmualar, sonradan İslâmî fikhî mezheplerin -bilinen dört mezhep ve diğerleri- görüşlerinin gerekçelerinin kayıt altına alındığı, görüşlerin sahih olarak nakledildiği ve icmâ hususunda onların söylediklerinin kabul edildiği kaynaklar olarak belirginleşti. Biraz sıkıntılı olsa da durum, bu şekilde tedrici olarak devam etti. Ta ki, İslâm imparatorluğunu yok eden ve yerle bir eden Moğol dalgası İslâm âlemini talan edinceye kadar.

Gerçekte Moğolların tek geliş amacı, bir devleti yıkıp diğerini kurmak olmamış; ancak

esasen daha önce aralarında herhangi birleşme ve yakınlaşmanın olmadığı iki düşünce arasında bir çatışma meydana getirmiştir. Zira Moğolların kendilerine göre kanunları, nizamları ve şeriatleri vardı. Bunların dışında başka hususiyetleri de vardır ki bunlar, ilgili tarih kitaplarında mevcuttur. Müslümanların da aynı şekilde kendine mahsus düşünce metotları, fıkıh, sünnet ve şeriatleri vardır. Moğolların gelişi, siyasi açıdan İslâm’ın savunma sorumluluğunun, geleneklerinin ve mirasının Mısır’a intikal etmesine yol açmıştır. Kurtçuklar, Mısır dışındaki İslâm beldelerinde bulunan devlet ve devletçiklerin kemiklerini delik deşik ettiği için bunlar bu yükü yüklenmek için ayağa kalkamadı. İslâm âleminin yüzünü, önünde hiçbir engel bırakmayan bu şiddetli selin karşısına bir set olarak duran Mısır’a çevirmesi doğaldı. Çünkü hiçbir sultan, onların gücü karşısında duramadı. Zira Moğollar, bu zayıf devletlerin izlerini yok etti ve onların medeniyetlerini ve ulaştıkları ilmi birikimi kökten kazımaya çalıştı. Memlükler veya Mısır, İslâm âleminin kendilerinden beklediği ve umut bağladığı şeylerde Müslümanların umutlarını boşa çıkarmadılar ve sabırlı bir şekilde bu sorumluluğu yüklendiler. Memlükler, bu yıkıcı selin önünde durarak İslâmî vazifeyi eda ettiler. Böylece Mısır, birçok bölgesinde Bağdat, Mekke ve Hicâz’dan sonra İslâm kültürünün meşalesini taşımaya başardı. Bu olaydan sonra birçok âlimin İslâm’ı savunmak için cesaret gösteren bu devletin himayesinde yaşamak için göç etmesi doğaldı. Hadisçiler, tefsirciler, dalciler, ensab âlimleri, tıpçılar ve tarihçiler buraya göç eden âlimlerden bazılarıdır. Bu olaydan önce de sonra da bir kısım fakihler, Mısır’a gelmiştir. Okuyucu uyarmamız gerekir ki, Mısır’la ilgili bu düşünce, Şam’a ve Memlüklere boyun eğen ve saltanatlarının himayesi altında olan diğer bölgeler için de geçerlidir.

Okuyucunun, inceleyeceğimiz “*fıkıh ve fukahâ*” mevzusu hakkında dönemin şartlarını daha iyi bilmesi için konudan önce bu giriş cümlelerini zikrettik.

Aralarında farklı milletlerden kölemenler olsa da Mısır’daki Memlükler veya onların çoğu, Mısır’a getirilen Türk ve Çerkez askerlerden ibaretti. Mısır’daki durum, Memlüklerin lehine gelişti ve h. 648 yılında Eyyûbîlerden sonra

Emir (İzzeddin Aybek) ile Mısır'da yönetimi ele geçirdiler. Memlükler, Mısır yönetimini h. 923 yılına kadar ellerinde tutmaya devam ettiler. Memlüklerin kendine has bir eğitimi ve geldikleri Türk beldelerine hâkim olan iktâ³ sistemine benzeyen katı kültürleri vardı. Bu sistem, orta çağda bütün dünyaya hâkim olmasına karşın Memlüklerin uyduğu sistemin tarihte eşi benzeri yoktu. Zira bu sistem, mutlak olsun mukayyed olsun ne verâsete dayalı bir saltanattı ne de şûrâyaya dayalı bir cumhuriyetti. Onlar Mısır'a dışardan gelerek sürekli yenilenen bir sınıf olmasına rağmen kendilerini halkın üstünde seçkin bir tabaka olarak görüyorlardı. Öyle ki, kâdıların sultanların göreve gelme törenlerine katılmaları dışında halkın iradesini gösterecek somut bir görüntü yoktu.

Bu itibarla onlar her ne kadar Müslüman olsalar da -çok azının dışında- yönetimi halkın değil, kendilerine ait bir hak olarak görüyorlardı. Bundan dolayı onlar geldikleri vatanlarında alışkın oldukları sistemi halka uygulamayı gerekli görüyorlardı. "El-Yâsâ" veyahut İbn Battûta'nın *Rihle*'sinde isimlendirdiği gibi "el-Yâsâ" denilen bu sistem, Moğol dalgasından sonra dünyaya hâkim olmuştu. Levhalarda mahfuz bir şekilde Cengiz Han'ın kanunu olan "el-Yâsâ", Moğol hanlarının ve emirlerinin yönetime gelmesinde etkili olmuştur. Müsteşrikler "el-Yâsâ" hakkında oldukça fazla eser yazmışlardır. Fakat biz, fakihlerin Memlükler döneminde "el-Yâsâ" kanuna karşı yaptıkları devrimin

³ *İktâ*: Beytü'l-mâlde ait arazinin rakâbesi veya menfaatini, beytü'l-mâlde istihkakı bulunan bir kimseye, veliyyü'l-emr'in temlik ve itâ etmesidir. Bu kavramla ilgili *iktâ'at-ı mevkiife* ise veliyyü'l-emr tarafından beytü'l-mâlde istihkakı bulunan bir şahsa temlik suretiyle verilmiş veya şer'î usüller dairesinde beytü'l-mâlden satın alınmış yahut vehîyyü'l-emr'in müsaadesiyle mülkiyet yönünden ihya edilerek mâliki tarafından bir cihete vakfedilmiş bulunan arazîdir. *İktâ*: Memleket arazisinden bazı parçaların (çiftliklerin) vergilerini, veliyyü'l-emr'in beytü'l-mâlden vazife almaya müstahik olan bazı zatlara tevcih ve tahsis etmesi demektir. Bu durumda, bu gibi yerlerin vergilerini toplama yetkisi, bu zatlara ait olur. Haskafi, Mısır'daki yöneticilerin yaptıkları vakıfların büyük çoğunluğunun beytü'l-mal vekilinden şeklen satın alıp vakfettikleri iktâlar olduğunu ifade eder. Bk. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, Trc. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız (İstanbul: Risale Yayınları, 1994), 10: 254; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 211-212.

sırrını öğrenmek için sözü, bu kanun hakkında konuşan Makrîzî'ye bırakıyoruz. Makrîzî, *Hıtat* adlı eserinde "el-Yâsâ"nın hükümleri hakkında şöyle der: "*Cengiz Han "el-Yâsâ" olarak isimlendirdiği kitabında bazı kural ve cezalar belirledi ve bunları çelik levhalara nakşettirdi. Cengiz Han, "el-Yâsâ"yı halkı için kanun yaptı ve onlar da kendisinden sonra buna uydular. Yeryüzündeki hiçbir dine inanmayan Cengiz Han'ın "el-Yâsâ"sı, onun ardından halkın kendisinden itiraz etmediği kesin bir hüküm oldu. Cengiz Han'ın "el-Yâsâ"da kanunlaştırdığı bazı ilkeler şunlardır: Muhsân olsun olmasın zina eden öldürülür. Livata yapan öldürülür. Kim bilerek yalan söylerse, sihir yaparsa, biri aleyhine teccüssüs/casusluk ederse veya kim davalanan iki kişi arasına girip birine yardım ederse öldürülür. Kim suya ve küle bevl ederse öldürülür. Mal satıp iflas eden kimse, üçüncü defadan sonra öldürülür. Bir kavmin esirine, sahibinin izni olmadan yiyecek veya giyecek veren öldürülür. Kaçan bir köleyi veya esiri bulup da sahibine iade etmeyen kişi öldürülür. Hayvanlar ayakları bağlanır, karnı yarılar ve ölüncüye kadar kalbi sıkılır, sonra eti yenir. Müslümanların kestiği gibi hayvan kesenler öldürülür. Ve daha diğer hükümler de böyledir.*

Mısır halkı "el-Yâsâ" kelimesini "siyâset" şeklinde bozdular; daha sonra başına elif lam takısı koydular ve kelime "es-Siyâse" haline geldi." Makrîzî, devamında şöyle dedi: "*Onlar -yani Memlükler- İslâm yurdunda büyüdüler, onlara Kur'an telkin edildi, Muhammedî milletin ahkâmını öğrendiler. Sonrasında hak ile batılı birleştirdiler, İyi olanı değersiz olana ilave ettiler. Namaz, oruç, zekât ve hacla ilgili bütün dini konularla ilgili işleri baş kâdiya havale ettiler. Yetim ve vakıflarla ilgili sorumluluğu onlara verdiler. Şer'î yargılamadaki nazırlığı baş kâdiya verdiler. Kendi aralarında ise Cengiz Han adetlerine rücu etme ve "el-Yâsâ" hükümlerine uyma ihtiyacı duydular. Bundan dolayı aralarındaki ihtilafları adetlerine göre çözmek için "el-Yâsâ"ya göre kuvvetlilerin ellerinden alacak, zayıf olanlarına insaf edecek bir hâcib⁴*

⁴ *Hâcib*: İlk dönemlerden itibaren Müslüman devletlerde bulunan bu kavram, başlangıçta saray teşkilatındaki mâbeyinci manasında kullanılmasına karşın sonraki dönemlerde bölgelere göre farklı anlamlar kazanmıştır.

görevlendirdiler. Bununla beraber hâcibi, iktâ' işlerindeki ihtilaflarda kararlaştırılan kural ve hesap kaidelerini uygulamak için saltanat divanlarındaki problemlere bakmakla görevlendirdiler. Tüm bu uygulamalar, kural ve kuralların üstünlüğü içindi. Hatta bundan dolayı Kıbtileri mallar ve arazilerin haracı üzerine yetkilendirdiler. Allah izin vermediği halde Allah'ın malını haksızca yemeye yol açacak şeyleri divanlarda kanunlaştırdılar. Bununla beraber hâcib, işlerin çoğunda sultan veya naibe müracaat etme ihtiyacı duyuyordu. O günlerde hayâ duygusu yaygındı, adaletin gölgesi saftı, şeriat saygındı, tevazu heybetliydi, neredeyse hiç kimse haktan sapmıyor, hayâ ilkelerinden çıkmıyordu. Her ne kadar bunun dini bir engeli yoksa da akıldan kaynaklanan bir nehiy vardı. Sonra adaletin gölgesi azaldı, fücûrun birçok çeşidi ortaya çıktı, zulüm dişlerini çıkardı, ihtimam azaldı ve insanlardan hayâ ve saygınlık gitti. Ta ki, isteyen istediğini yapmaya başladı. Hâcibler, -h.806 yılındaki fitne döneminden itibaren- haddi aştılar; saygınlığı çiğnediler; zulümle öyle hükmettiler ki, hidayet nuru kayboldu ve insanlar üzerine musallat oldular.”⁵ Makrîzî'nin bu ifadelerini birçok sebepten (aşağıda zikredilecektir) dolayı uzun uzadıya naklettik.

Birincisi, Makrîzî'nin bu ifadeleri Memlûkler tabakası ile halk tabakası arasında bir çekişmeyi göstermektedir.

İkincisi, Memlûklerin kendisiyle hüküm sürdükleri kanunları ve o kanunların dine temessük eden fakihler ile halkın üzerindeki etkisini göstermektedir.

Üçüncüsü, Memlûklerin tabi oldukları bu menfur nizamın insanlarda doğurduğu reaksiyondur.

Memlûkler döneminde ise hâcib, Mısır'a yerleşen Moğollar ve Türkler arasında örf ve adetlerle ilgili çıkan anlaşmazlıkları Cengiz yâsâsına göre çözmeye, askeri davalar ve ihtilaflarla konularda hâkimlik yapmakla görevliydi. Ayrıca bu dönemde hâcibin elçi ve misafirleri hükümdara takdim etme vazifesi de bulunmaktaydı. Bk. Aydın Taneri, “Hâcib”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14: 508, 510.

⁵ Bk. Takiyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418) 3: 384-386.

Memlûkler döneminde fıkıh ilmi ve fakihlerin konumunu araştırmayı önemsiyoruz. Çünkü elimizde bulunan fıkıh kitaplarının çoğu bu dönemde telif edilmiştir. Her mezhepten faydalanmak için bu dönemde yazılan fıkıh kitaplarına müracaat ediyoruz. İslâm hukukunun “el-Yâsâ” kanunları ve haçlı savaşlarına ilaveten ticaret yoluyla Mısır'a gelen Avrupa kanunlarıyla buluşması neticesinde bu dönemde yazılan fıkıh eserlerinde muamelatla ilgili özel fikhî görüşler yoğunlaşmıştır. Çünkü fakihler bu kanunlar karşısındaki tutumlarını belirlemek zorunda kaldılar. Böylelikle İslâm şeriatının bu muameleler ve nizamlara bakışımı beyan ettiler.

Şüphe yok ki, bu dönemde Mısır'da hâkim olan iktâ' sisteminin İslâm hukukundaki her mezhep üzerinde açık etkisi olmuştur. Özellikle Hanefî mezhebinde icâre babı, kitab-ı vakf ve şartları, teaddi ve gasb nazariyesi ve vakfın fer'i konularından olan hulv meselesi üzerinde bariz etkisi vardır. Türklerin hâkim olduğu bu asırda fakihlerin çoğunun daha önce alışkın olmadığı bazı kavramlar ortaya çıktı. *el-Kirdâr*⁶, *meşeddü'l-müske*⁷, *el-câmekiyye*⁸, *el-*

⁶ Müellif bu kavramı her ne kadar “kirvâd” şeklinde kullansa da bunun “kirdâr” olması gerekir. Buna göre *Kirdâr*: Bir kimsenin, veliyyü'l-emr tarafından, ekip dikmesi (müzâraa) için, kendisine tefviz edilmiş bulunan bir arazi üzerine yaptığı bina, diktiği ağaç ve kendi mülkünden naklederek tarla hâline getirmek için o arazinin çukur ve yarık yerlerine doldurduğu toprak anlamlarına gelir. Buna, bazı yerlerde *Hakk-ı karâr* da denilmektedir. *Kirdâr* ifadesi, zirai arazilerde “kedik” teriminin yerine de kullanılmaktadır. Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, “*Hukuki İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye*” *Kamusu*, (İstanbul: Enes Sarmaşık Yayınları, ts.), 4: 291; Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10: 305. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 312.

⁷ *Meşedd-i müske*: Bir başkasının bir vakıf arazisi üzerinde sabit olan istihkakıdır. Buna göre vakfedilmiş bir araziye kiralayanın orada bulunan ekin, gübre gibi malı sebebiyle bir hakkı vardır. Veyahut bir başkasına ait bir araziye sürüp aktarmak ve onun suyollarını kazıp tamir etmek üzere o arazide bir şahsa verilmiş olan ziraat yapma hakkıdır. *Meşed* tabiri, kuvvet anlamına gelen şiddet kelimesinden türetilmiştir. *Müske* ise, tutunulacak vesika demektir. *Meşedd* ve *Müske* tabirleri de, tek başlarına *Meşedd-i müske* tabirinin yerine kullanılmaktadır. Ayrıca *Müske* tâbiri, bazen *Kirdâr*'ı da içine alan bir anlamda kullanılmaktadır. Bilmen, “*Hukuki İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye*” *Kamusu*, 4: 292; Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10: 305; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 368-369.

⁸ *Câmekiyye*: Bir vakfın gallesiden vazife sahiplerine verilmesi mürettep olan aylık atıyyelerdir. Bu bir yönden ücret, bir yönden de sıla mahiyetindedir. Elbise ücreti adıyla verilen paralar bu kabildendir. *Câmekiyye*,

*hukr*⁹, *et-timarî*¹⁰ ve *es-sîbâhî*¹¹ lafızları bunlardan bazılarıdır. Müteahhirin dönem Hanefî fakihlerin fikhî metin ve fetva kitaplarına müracaat eden kimse daha başka lafızlar da öğrenir. Türklere ait iktâ' nizamıyla ilgili bu kavramlar, iktâ' sistemini öğretmek için telif edilen bazı Hanefî kitapların haricinde neredeyse her kitapta bulunabilir. Her ne kadar muhtelif isimlerle zikredilse de bu dönemde Hanefî fakihler bu konuda diğer mezhepleri de etkilemişlerdir. Şüphe yok ki, fakihler bu konuda (Allah onlardan razı olsun) Allah'a şükrederek ve Allah'tan sevabını umarak övgüye değer bir duruş sergilemişlerdir. Bu duruşlarının etkisiyle serveti israf etmeden ve hepsinin Memlûkler elinde toplanmaya engel olarak mümkün mertebede toplumsal bir denge oluşturmuşlardır. Fakihlerin iktâ' arazilerinin icâre, vakıf ve satışlarıyla ilgili fetvaları, Memlûklerin direncini kırmada açıkça etkide bulunmuştur. Onların mekânlarındaki şeylerin hepsi, hâkim olan nizama göre sultanların izniyle yapılan bir istilaydı. Mısır arazilerinin bu durumunu *Subhu'l-A'sâ*¹², *Kavânînu'd-Devâvîn*¹³ ve *et-Tuhfetu's-Seniye*¹⁴ kitaplarının

vazifenin aylık kısmındandır. Bunun senelik kısmına ise "Atâ" denilir. Câmekiyye, şüf'a ve irtifak hakları gibi mülkten yoksun mücerret haklardandır. Bk. Bilmen, "Hukuki İslâmiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye" Kamusu, 4: 291; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 66, 203.

⁹ *Hukr/mukata'a*: Mevkuf arazi üzerinde hâkimin izni ile akdedilen uzun süreli kira sonucu gereken bir karar hakkıdır. Müstehkir (hukr hakkının sahibi) vakıf tarafına arazinin kıymetine yakın bir meblağ öder ve basit bir meblağ daha tertip eder. Bu miktar senelik vakif cihetine müstahkir tarafından ödenir. Yahut bu hakkın kendisine intikal ettiği kimseden alınır. Bunun karşılığında da müstehkirin orada ağaç dikmek, bina yapmak ve diğer diğer faydalanma yolları hakkı bulunur. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Abidin, *Reddül-Muhtâr ala Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1412/1992), 4: 390-391; Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 10: 304.

¹⁰ *Timârî*: bir arazinin belli sayıda asker yetiştirip beslemek ve harp çıktığında askerleriyle birlikte katılma karşılığında verilmesi anlamına gelmektedir. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 580.

¹¹ *Sipâhî*: Tımar adıyla öşür ve rüsûmunu aldıkları araziye karşılık savaş zamanlarında hayvanları ve kanunen götürmeye mecbur oldukları askerleri ile birlikte sefere katılan bir süvari asker sınıfıdır. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 509.

¹² Bu eser, Kalkaşandî'ye (ö. 821/1418) aittir. Bk. Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşandî, *Subhü'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Ts.

¹³ Bu eser İbn Memmâtî'ye (ö. 606/1209) aittir. Bk. Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mina Es'ad b.

sahipleri açıklamıştır. Sonra araziyi mültezim veya timara veriyorlardı. Bu iltizam esnasında ne kadar zulüm ve adaletsizlik yapılmıştır! Hanefiler, Memlûklerin yaptıkları vakıfların çoğunun iktâ' olduklarını, bunların sureten beytûlmalden satın alınmış olduklarını ve bunların hakikaten vakıf olmadıklarını, aksine bunların "irsâd"¹⁵ olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. İmam Nevevî ve İzz b. Abdisselam'ın meşhur duruşları, onlara tarihte övünç sahifeleri kazandırmıştır. Onlar kendi dönemlerinde emirlere karşı durmuş ve halka destek olmuşlar. Onlar halkın servetine zarar vermeyecek derecede düşmanı durdurmaya güç yetirdiler. Böylece fakir halk tabakasının sırtındaki yükün üstünde bir yük daha yüklenmedi. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Memlûklerin mülk edindiğini zannettikleri bu arazi iktâ'larını gerçek manada iktâ' olarak kabul etmediler. O, icarenin bir çeşididir ve arazi ise beytûlmalde ait olmaya devam etti. Suyûtî, "*en-Naklu'l-Mestûr fî Cevâzi Kabdi'l-Ma'lûm min Gayri Hudûr*" adlı risalesinde dönemin bütün âlimlerinin bu konudaki fetvalarını ele almıştır. Bu dönem âlimleri bu konu hakkında birçok eser kaleme almışlardır. *Tenkîhu'l-Hâmidîyye*¹⁶ adlı eserin vakf bölümüne müracaat edilebilir.

Şüphe yok ki özel bir hizmet takdim etmek zorunda bırakan ve bunun için baskı ve zulme sığınmak zorunda bırakan iktâ' sistemi, fakir halk tabakası üzerinde açık etkiler bıraktı. Bunlar ancak fakihlerin eliyle tedavi edilebilecek yaralar açmıştır. İz b. Abdisselam ile Berkûk'ta olduğu gibi bazı âlimlerin sultanların boyun eğdiği seçkin konumları vardı. Bazı fakihler kimi zaman örfî kâdılık yaparak hasımların arasında hüküm icra

Memmâtî, *Kavânînu'd-Devâvîn*, Thk. Aziz Suryal Atiyye. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991.

¹⁴ Bu eser, İbnü'l-Cey'an'a (ö. 885/1480) aittir. Bk. Ebü Zekerîyyâ Şerefeddin Yahyâ b. Şakir İbnü'l-Cey'an, *et-Tuhfetu's-Seniyye bi-Esmâi'l-Bilâdi'l-Misriyye*, Kahire: Matbaatu'l-Ehliyye, 1898.

¹⁵ *Irsâd*: Bir yöneticinin devletin mülkiyetinde olan bir araziye okul yahut hastane gibi bir kamu yararına vakf etmesi demektir. Bu tür vakıflar, velayet-i amme hükmü gereğince, caiz kabul edilmiştir. Ancak bunlara hakikaten vakıf değil de irsâd adı verilmiştir. Bk. Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 10: 255.

¹⁶ Bu eser, İbn Abidin'e (1252/1836) ait bir fetva kitabıdır. Bk. Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dîmaşkî İbn Abidin, *el-Ukûdü'd-Dürriyye fî Tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*, Yy: Dâru'l-Ma'rife, Ts.

ediyorlardı. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'* adlı eserinde İzzeddîn el-Hanbelî'nin tercümesinin devamında şöyle der: “İstediği davalara kendi evinde meccanen bakmaya başladı, sonra bunları toptan terk etti.”¹⁷

Aynı şekilde şüphe yok ki fakihlerin bu ısrarlı tavırları, Memlûk sultanları ve emirleri üzerinde etki bırakmıştır. Buna karşılık onların yargısı, sadece “el-Yâsâ”daki kanunlara göre Memlûk askerleri arasında meydana gelen medeni hukuk alandaki davaları hükme bağlamak için hâcibin yaptığı ile sınırlıdır. Memlûkler sivil halk arasında meydana gelen davaları ve onları hükme bağlamayı divana dâhil etmeye başladılar. “es-Siyâse”deki hükümlere göre hâciblerin kâdılığının ilki, 753/1352-53 yılında Melik Salih b. Muhammed b. Kalâvûn zamanındadır. Zira Sultan, Emir Seyfeddin Cürçî’yi divan üyeleriyle konuşmak ve onlarla borçlular arasındaki davaları çözmek için hâcib olarak görevlendirmiştir. Şer’î kâdının özelliği olan yargılama görevinin hâcibe verilmesinin sebebi, dâru’l-âdl’de haksızlığa uğrayan bazı Acem tüccarlarının Sultana yaptığı şikâyetidir. Artan Tatar zulmünden ve üzerlerindeki baskıdan dolayı ülkelerinden çıkan bu tüccarlardan bazılarının eşyalarını ve parasını zorla alan suçlulardan bir kısmı Kahire’deki Hanefî kâdının huzurunda yoksulluklarını ispat etmiş ve hapse atılmışlardı. Bunlardan bazıları ise hapse atılmalarına karşın iflas ettiklerini belirterek aldıkları eşya ve paraları ödemekten kurtulmuşlardı. Bunun üzerine Sultan, bir emiri görevlendirerek borçluların hapisten çıkarılmasını ve borçların onlardan alınmasını istemiştir. Sultan, tüccarların aleyhine hüküm veren Hanefî kâdı’l-kudâtı Cemâluddîn Abdullah et-Türkmânî’yi yaptığı şeyden dolayı azarlamış, tüccarların işinden ve borçlardan konuşulmasını yâsâklamıştır. Bunun üzerine hâcib, borçluları hapisten çıkarıp tüccarlara ait bütün malları kendilerinden alana kadar onları cezalandırmıştır. Makrîzî, “bundan sonra hâcibler istedikleri gibi insanlar üzerinde tahakküm etme imkânı buldular.” demiştir.

¹⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, Ts.), 1: 206.

Bu son ibareyi iyi düşün! O günkü aristokratik yönetim tabakası ile muztaz'af tabakası arasındaki çekişme alanını göreceksin. Sadece şeriat ve hukuk adamlarının Allah'ın dinine muvafık hükümler çıkararak bu muztaz'aflara yardım ettiklerini göreceksin! Memlûkler, her ne kadar bu hükümleri fakihlerin nüfuzlarının ortaya çıktığı vakitlerin dışında önemsemiyorlarsa da onlar çoğu zaman korku içinde beldelerde onlara karşı gelecek bir devrimden çekiniyorlardı. Aynı şekilde siyasi oluşumlarının dayanağı olan iktâ'larındaki maslahatların kaybolmasından korkuyorlardı.

Son olarak Memlûklerin Moğollara karşı durma erdemlerinin yanında -yukarıda geçen kusurlarına rağmen- iyilik/hayır ve ibâdet alanlarında hizmetleri olmuştur. Memlûkler, mescidler ile hadis ve fıkıh gibi büyük bir ilmi mirasın bize intikal edilmesinde büyük önem arz eden medreseler yaptırmışlardır. Bu faziletin ötesinde fakihlerin zihinlerini teyakkuzda tutan bu ictimaî çekişme ve farklı koşullar, halkın ve aynı zamanda onların karşılaştığı bu problemlerle sınırlanamayacak durumlar, geniş fetvaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İkinci olarak kaynağından içmeye devam ettiğimiz ve önem vermeye değer bir servet olarak kabul ettiğimiz bu kitapların sayesinde, belki bu dönemde fıkıhla ilgili mücmel konuyu daha ayrıntılı işlemek için dönüş yapar; ictimaî tepkinin bir neticesi olan fikhî reaksiyona dair bazı fer'î örnek ve şahidler getirerek özet olarak anlattığımız bu konuyu açıklarız.

2. Makalenin Değerlendirmesi

1. Memlûkler döneminde aristokrat bir sınıf olan emirler ile halk arasında bir farklılık olduğu açıkça ifade edilmektedir. Memlûkler dönemiyle ilgili eserlere bakıldığında insanların farklı sınıflardan oluştuğu ifade edilmektedir. Örneğin, dönemin meşhur tarihçilerinden Makrîzî'ye göre (ö. 845/1442), Memlûkler dönemi Mısır toplumu, “devlet görevlileri; üst düzey tüccarlar ve refah içinde yaşayan zenginler; kumaş satıcıları ve çarşı esnafından oluşan orta halli tüccarlar; köylerde oturan ve ziraatla uğraşan çiftçiler; çoğunluğunu düşük derecedeki asker, fakih ve öğrencilerin oluşturduğu fakirler; zanaatkarlar ve ücretle çalışan el sanatları erbâbı; insanlardan dilenerek geçimlerini sağlayan

miskin ve ihtiyaç sahipleri” olmak üzere yedi sınıftan oluşur.¹⁸

Çağdaş Mısır tarihçilerinden Abdulhalîm Saîd b. Âşûr, Mısır toplumunu “mamlûkler, ilmiyye sınıfı, tüccarlar, şehirli sanatkârlar ve meslek sahipleri, ehl-i zimme, çiftçiler, Arap kabileleri ve yabancı azınlıklar” şeklinde sekiz sınıftan müteşekkil olduğunu kabul eder.¹⁹

Bu iki âlimin tasniflerine karşın Mamlûkler döneminin önde gelen tarihçilerinden İbn Haldûn’un da (ö. 808/1406) benimsediği görüşe göre insanları birincisi, belli bir ayrıcalığa sahip olan sultan, emir ve askerler; ikincisi de halk olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

2. Müellif, Mamlûklerin olumlu vasıflarından ve hayırlı hizmetlerinden bahsetmesine karşın gelmiş oldukları bölgelerde içinde yaşadığı toplumun örf ve adetlerini taşıdığı ve bunları uygulamaya çalıştıklarını iddia etmektedir. Mamlûklerin her ne kadar Müslüman olsalar da doğup geldikleri yerlerde hâkim olan örf ve adetlere göre davrandıkları belirten yazar, Mamlûklerin Çerkez ve Türk oldukları için Cengiz yâsâsı ve iktâ’ sistemine uygun davrandıklarını ileri sürmektedir.

Dönemin tanıdığı tarihçi ve Şâfiî fakihi Makrîzî’den aktarımda bulunarak Cengiz yâsâsı ile ilgili bilgiler veren müellif, bunun Mamlûkler arasında uygulanmakta olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda Mamlûkler döneminde Cengiz yâsâsını uygulayan hâciblik kurumunun işlevinden bahsedilmektedir. Sonraki dönemlerde tartışma konusu olan bu mesele iki konu etrafında dönmektedir. Birincisi, hâciblik kurumu diğeri ise hâciblerin davaları çözmek için Cengiz yâsâsına başvurmalarıdır.

Sözlükte “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” gibi anlamlara gelen “ح-ج-ب” fiilinden türetilmiş ism-i fâil olan Hâcib kavramı, “bir kişinin bir yere girmesine engel

olan kimse, kapıcı” demektir.²⁰ Sözlük anlamıyla doğrudan ilintili olarak bu görevli, Emevî ve Abbâsî devletlerinde halifelerin perdecisi olarak görev yapmıştır. Bu bağlamda hâcibü’l-hüccâbın başlıca görevi, sultanla görüşmek isteyenleri huzura çıkarmaktır. Mamlûkler döneminde önemli bir vazife olarak görülen bu görevlinin yetki alanı genişlemiştir. Mamlûkler döneminde de elçi ve misafirleri hükümdara takdim etme görevini yürüten hâcib, Zahir Baybars zamanından itibaren askerî yoklamaları dahil askerlere ait bütün işleri kontrol etmenin yanı sıra askerler arasındaki hadise ve iktâ davalarının adalet ve insaf dairesinde çözmek gibi bir işlev görmüştür. Görüldüğü üzere Mamlûkler devletinin ilk dönemlerinden itibaren hâcibu’l-hüccâb’ın yargı ile ilgili, vazifesi yalnızca askerler ihtilaf ve anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmakla sınırlandırılmıştır. Bunun dışında hem askerî hem de yargı alanı açısından dâru’l-adl divanına getirilen kişileri sultanın huzuruna çıkarma görevi de zikredilmelidir. Dolayısıyla hâciblik müessesinin Mamlûkler döneminde almış olduğu mahiyetin en dikkate değer tarafı hâcibu’l-hüccâb denilen baş hâciblerin kazaî bir salahiyet kazanmalarındır. Dahası hâcibu’l-hüccâb, dâru’l-adlin başına geçerek en yüksek müracaatların adli kaza mercii haline gelmiştir. Hâkimlik görevi askerî davalar ve ihtilâflarla sınırlı olan Hâcibü’l-hüccâb, ilerleyen dönemlerde örneğin, Melik I. Kâmil Şabân zamanında (1345-1346) halk arasındaki davalara da müdahale ederek kendisine belirlenen sınırın dışına çıkmıştır. Bu dönemden itibaren hâciblerin yargı alanındaki vazifesi örfî hukuku uygulamanın yanında şer’î alana da müdahale ederek kâdî ve şer’î mahkemelerin yetki alanına giren alış-veriş ve aile hukukuyla ilgili davalara da bakmaya başlamışlardır.²¹

Anlaşıldığı kadarıyla Mamlûkler dönemi yargı alanını şer’î ve örfî olmak üzere dikotomik bir ayırım bağlamında değerlendirmek mümkündür. Şer’î yargı alanını kadılar üstlenirken, örfî yargı alanını hâcibler/hâcibul-

¹⁸ Takiyüddîn Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *İğâsetü’l-Ümme bi Keşfi’l-Ğumme* (Herem: Aynun li’-d-Dirâsâti ve’l-Buhûsi’l-İnsâniyyeti ve’l-İctimâ’iyye, 1417/2007), 147.

¹⁹ Saîd Abdulfettâh Âşûr, *el-Müctema’ü’l-Mısrî fi Asri Selâtinî’l-Memâlik* (Kahire: Dâru’n-Nehdeti’l-Arâbiyye, 1992), 15, 35-63.

²⁰ Taneri, “Hâcib”, 4: 508.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 354-355; M. Fuad Köprülü, “Hacib”, *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1987) 5: 35-36; Taneri, “Hâcib”, 14: 510.

hüccâb üstlenmişlerdir. Yargı alanındaki bu ayırım, her zaman net olmayıp bazen yazarın da belirttiği üzere hâciblerin sınırlarının dışına çıktığı bir dönem de olmuştur. Örneğin Makrîzî'nin verdiği bilgilere göre Hâcibü'l-hüccâb, el-Melikü'l-Kâmil Şâban zamanında halk arasındaki davalara da müdahale ederek kadılara ve şer'î mahkemelere ait bazı davalara bakmaya başlamıştır.²² Makrîzî ile çağdaş olan başka bir fakih olan İbn Hacer Askalânî de h. 823 yılı olaylarını anlatırken hâciblerin şer'î işlerde hüküm veremeyeceğinin ilan edildiği, emirlerin bunu bozmak için çalıştığı ve sonunda hâciblerin bu alanda da hüküm verebileceğinin ilan edildiğini nakleder.²³

Söz konusu dikotomi içinde önemli bir husus, bu alanlarda verilen hükümlerin neye göre verildiğidir. Şer'î alanda kadıların hükümleri İslâm hukukuna göre verdiği izahtan varestedir. Burada fırtınaları koparan husus, hâcibin gerek asıl alanı olan gerek örfî, gerekse de bazen müdahale ettikleri alan olan şer'î alanda neye göre hüküm verdikleridir. Bazı araştırmacılar, hâciblerin bu davalarda da örfî hukuka göre hüküm vermeye başladığını ifade etse de²⁴ bu, Makrîzî'nin başını çektiği görüş olup, buna göre hâciblerin hükümlerinin kaynağı onların örflerine de sızmış olan Cengiz Han yâsâsıdır. Zira Makrîzî'ye göre Memlükler, kendi aralarında Cengiz yâsâsını uygulamışlar ve aralarındaki problemleri çözmek için hâcib adında bir görevli atamışlardır. Hâciblerin bir davada verdiği hükme "hük-m-i siyâset" yani "yâsâ" hükmü de denildiği ifade edilmektedir. Zira önce zikredildiği üzere Makrîzî, Mısırlıların "el-yâsâ" kelimesi üzerinden tasarrufta bulunarak "siyâset" kelimesine çevirdiklerini iddia etmekteydi.²⁵

Hâciblerin söz konusu yetkilerini aşması konusunda hoşnutsuzluklar çoğalmış olmalı ki Makrîzî gibi dönemin önemli âlimlerinden biri bu hususu dile getirmek zorunda kalmıştır.

²² Taneri, "Hacib", 14: 510.

²³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, *İnbâü'l-Gumur bi Ebnâi'l-'Umur*, thk. Hasan Habeşi, Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1969/1389, 3: 219.

²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 354-355; Köprülü, "Hacib", 5: 35-36; Taneri, "Hâcib", 14: 510.

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 354-355; Taneri, "Hâcib", 14: 510.

Bununla beraber bazen hâciblerin kararlarını kadıların hükümlerinde tercih edenlerin bulunması, ayrı bir tezat teşkil etmektedir.²⁶

Moğol yâsâsının yargı alanında uygulanmaya çalışılması karşısında Müslüman ilim adamlarının verdiği reaksiyon Makrîzî'den çok daha öncesine dayanır. Moğol istilasının tam ortasında yaşayan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), birçoğu Müslüman olan ve namaz kılp oruç tuttıkları halde putperestlikten kalma Cengiz yâsâsına sahip çıktıkları için kâfir kabul ettiği Moğollarla bilfiil savaşmıştır. Ayrıca İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-şer'iyye* isimli eserini *Cengiz yâsâsını yürürlüğe koyma çabalarına*, özellikle bu yâsânın cezaî düzenlemelerle ilgili bölümlerine cevap olarak kaleme aldığı ileri sürülmüştür.²⁷

İbn Teymiyye'den sonra hâcibin görevleri bağlamında Memlükler döneminde Cengiz Han yâsâsının uygulama alanı bulduğu ile ilgili olarak Makrîzî'nin görüşleri, birçok araştırmacıyı etkilemiş görünmektedir. Makrîzî'nin öğrencisi ve Hanefi fakihî, İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470), "siyaset" sözcüğünün kökeni konusundaki izahı, hocasının açıklamasıyla benzerlik taşımaktadır. Ona göre "siyaset" kelimesi, Farsça üç anlamına gelen "sî" ile, tertip anlamına gelen "yâsâ"nın birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu kavram, Cengiz Han'ın memleketini üç oğlu arasında taksim etmesi sebebiyle üç tertibe işaret etmektedir. İbn Tağrıberdî'ye göre Türkler, bu birleşik kelimenin baş tarafını hafzederek "yâsâ" deyip sonra da bunu "yasak"a dönmüşlerdir. Mısır ve Suriye'deki Arap halkı ise söz konusu kelimeyi Arapça kökenli kelimelere benzeterak "siyâsa (siyâset)" haline dönüştürmüşlerdir.²⁸

Sultan Baybars (ö. 676/1277) zamanında başlayarak Moğolların Memlükler üzerindeki

²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 354-355; Taneri, "Hâcib", 14: 510.

²⁷ Hızır Murat Köse, "Siyaset", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 296; U. Töre Sivrioğlu, "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 20 (2013), 93-94.

²⁸ Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Ts), 7: 183-186; Asım Cüneyd Köksal, "Tarihte Gayrimüslim İdaresinde Müslümanlar", *Sabah Ülkesi*, 54 (2018), 84.

tesirinin en açık göstergesi olan hâciblik kurumunun aldığı mahiyet ve bu bağlamda Cengiz yâsâsının bu dönemdeki durumu, batılı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir.²⁹ Örneğin Cengiz yâsâsının Memlûkler döneminde uygulandığını kabul etmeyen David Ayalon, Memlûk Devleti'nde Moğol etkisinin yaygın olduğu ve bunun hânedanın sonuna kadar sürdüğü yolundaki görüşe karşı çıkmıştır. Ona göre eğer yâsâ, ilk dönem Memlûk toplumunda bir rol oynamışsa dahi bu etki, 14. asrın ilk onyılları esnasında Batı Asya Moğolları'nın çoğunun İslâmiyet'i benimsemesi sonucu çok uzun sürmemiştir. Çünkü bu süreçte Cengiz yâsâsının yanı sıra diğer Moğol geleneklerinin doğrudan Moğollar tarafından yönetilen ülkelerde bile etkisi azalmıştır.³⁰ İlk dönem Memlûkler arasında Moğolca'yı bilenlerin az olduğunu belirten Ayalon'a göre Moğol yâsâsına yapılan atıflardan en erkeni olan Safedî'nin *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr* adlı eserinde birkaç kişinin isimi geçer. Buna göre Sultan el-Melikü'l-Muhammed b. Kalavun'un emîri ve emini Aytamış el-Muhammedî, diplomatik amaçlarla Moğolca'yı iyi öğrenmiş, bundan dolayı Cengiz Han'ın yaşayışını yakından izleyip hükümdar muhafızları olan seçkin hasekiye mensuplarını Cengiz yâsâsına göre yargılamıştır. Ayrıca Sultanın bir diğer emîri olan Arıktay'ın da yâsâyı bildiğinden söz edilmiştir.³¹

Ayalon'a göre Makrîzî, yargıç sıfatıyla hareket eden hâciblerin şeriatın uygulayıcısı olan kâdıların sahasına tecavüz edip idarî hukuku, "siyâse" ve "nazar fi'l-mezâlîm" pratiğini uygulaması ile mücadele etmek için hâciblerin siyâsetinin şeriatın tersi olan yâsâdan ibaret bulunduğunu ileri sürmüştür.³² Makrîzî ve İbn Tağrıberdî'nin "siyaset"i etimolojik olarak yâsâ ile ilişkilendirmeleri, Memlûk dönemindeki bazı ilim çevrelerinin Cengiz

yâsâsına bakışlarını ve bu yâsâyı siyaset arasında kurdukları ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Ayalon, Makrîzî'nin Cengiz yâsâsı konusundaki vurgusunun abartılı ve belirli bir amaca yönelik olduğu kanaatindedir. Memlûkler döneminde Cengiz yâsâsının Makrîzî'nin yansıttığı ölçüde bir uygulama sahası bulmasının hiçbir zaman mümkün olmadığını ileri süren Ayalon, İbn Tağrıberdî'nin de yukarıda zikrettiğimiz etimolojik açıklamasını gerçek dışı bulur.³³

Bu iki temel görüşten farklı bir tutum daha geliştirilmiştir. Buna göre Mısır'a yerleşen Moğollar'la Türkler arasındaki örf ve âdetlerle ilgili ihtilâflar, Cengiz yâsâsına göre hâcib adlı görevli çözmüştür. Buna göre hâcibin yargı yetkisi, sadece askerî davalar ve ihtilâflarla sınırlıdır. Buna karşın bazen halk arasındaki davalara da bakmıştır.³⁴ Bu görüşü benimseyen Köprülü'ye göre Altın-Ordu ve İlhanlı bölgelerinden gelen Türk-Moğol milliyetçileri arasındaki davalar ve miras meseleleri Türk-Moğol hukukî örflerine göre halledilirdi. Hatta ona göre, bu iş için hususi bir teşkilat vücuda getirilmiş olup, Baybars devrinde Mısır'da Cengiz yâsâsının tatbik edildiği hakkında bazı Mısır tarihçilerinin rivayetleri bundan kaynaklanmaktadır.³⁵ Bunun dışında yine köprülü gibi düşünmekle beraber Hâcibin Mısır'a yerleşen Moğol ve Türk milliyetçileri arasında çıkan, dini meseleler dışında kalan örf ve âdetlerle ilgili anlaşmazlıkları "Yâsâ" hükümlerine göre çözdüğü görüşü de ileri sürülmektedir.³⁶

Kanaatimizce Köprülü'nün bu husustaki görüşü kayda değerdir. Zira İslam'a bu kadar hizmet etmiş insanların düşmanları olan bir milletin kanunlarını bile bile uygulaması çok da makul görünmemektedir.

²⁹ Köprülü, "Hacib", 5: 35-36

³⁰ Fethi Gedikli, "Yasa", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 338

³¹ Gedikli, "Yasa", *DİA*, 43: 338. Aytamış ve Arıktay'ın ikisinin de Yâsâ'yı uygulaması ile ilgili krş. Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebü Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebü Amse, Muhammed Mev'ud (Dımaşk: Dârü'l-Fikr; Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998/1418), 1: 477, 634.

³² Fethi Gedikli, "Yasa", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 338

³³ Asım Cüneyt Köksal, "Tarihte Gayrimüslim İdaresi Altında Yaşayan Müslümanlar", *Sabah Ülkesi*, 54 (Ocak 2018), 84; Bk. David Ayalon, "The Great Yâsa of Chingiz Khân: A Reexamination (Part C2)", *Studia Islamica*, 38 (1973), 116-117. Vd.

³⁴ Gedikli, "Yasa", 43: 338

³⁵ M. Fuad Köprülü, "Baybars", *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1987), 2: 361.

³⁶ Bk. İsmail Yiğit, *Memlûkler: 648-923/1250-1517* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), 190; Taneri, "Hâcib", 14: 510.

Bu bağlamda şu husus da belirtmek de fayda mülhaza ediyoruz. Moğollar ve Türkler aynı bölgeden geldikleri için örflerinin birbirine yakın olması yadırganacak bir durum değildir. Bu bağlamda örfi hukukun içerisine yâsâya ait bazı hükümlerin girmesi kabul edilebilir bir durumdur. Zira Müslüman olmayan insanların kendi arasında hukuki meseleleri İslâm hukukuna göre değil kendi azınlık hukukuna göre çözümlenmesi gerekir. Bunun dışında bu Memlüklerin bile İslâm'a aykırı hükümleri kabul etmesinin ötesinde uygulamaya koymalarını düşünmek biraz zorlama gibi görünmektedir. Zira ikisi de Moğol olan İlhanlı hükümdarı Hülâgü (ö. 663/1265) ile kuzeni ve henüz küçük yaşlarda Müslümanlığı kabul etmiş Altınordu hükümdarı Berke Han'ın (ö. 665/1266) İslâm'a hizmetleri kıyaslandığında söz konusu görüşün ne kadar isabetsiz olduğu anlaşılacaktır.³⁷

Bu bağlamda sorulacak başka bir soruda Moğolların Memlüklerin hüküm sürdüğü yerlerde Cengiz yâsâsını uygulamaya yetecek kadar bulunmasının imkânıyla ilgilidir. Kaynaklardan elde ettiğimiz verilere göre her ne kadar Müslüman olan Memlükler düşmanı olan Moğollar arasında savaş durumu hâkim olsa da bu coğrafyalarda bazı Moğol unsurlarının bulunduğunu göstermektedir. Örneğin, sultan Baybars zamanında ikisi de Moğol olan İlhanlı hükümdarı Hülâgü ile Altınordu hükümdarı Berke Han arasındaki düşmanlık savaşla sonuçlanmış ve bu karışıklıktan dolayı canının kurtarmak isteyen birçok insan, İslâm beldelerine sığınmışlardır. Memlük topraklarına iltica eden bu kabilelere Baybars'ın iyi davranması, mülteci sayısını artırmıştır. Sultanın onları İslâm davet etmeleri karşısında bu mültecilerin toptan Müslüman oldukları ifade edilmesine³⁸ karşın, yine de Baybars'ın bunun Moğolların askeri bir taktiği olabileceğinden şüphelenerek onlara karşı takip edilebilecek politikayı belirlemek için toplantı tertip etmiştir.³⁹

Bunun yanında Memlüklerin geldikleri bölgedeki arazi hukuku üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Buna göre Memlük sultanları halka ait olan araziler üzerinde çeşitli uygulamalarda bulunmuş ve bu arazileri başkalarına vakfetme ve iktâ etme gibi yollara başvurmuşlardır. Sözlükte “kesmek, ayırmak” anlamındaki (ق-ط-ع) kökünden türetilen iktâ kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya kamu otoritesi veyahut da onun adına yetki kullanan merciin devlete ait özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların kişilere tahsis etmesidir. İktâ'da, hak veya imtiyazlar veyahut da bir bölgenin vergi gelirler, uygun görülen kimselere tahsis edilmekteydi. Bu da mülkiyeti devretme (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) şeklinde olabilmekteydi.⁴⁰

Memlükler dönemi iktâ sistemi, Selçuklu ve Eyyübî uygulamalarının devamı olarak askeri iktâ şeklindeydi. Buna göre devlete ait araziler ömür boyu veya belli bir süreliğine işletme ve faydalanma hakkı olarak emirler ve askerlere tahsis edilmekteydi. İktâ sahipleri genelde gelirlerin 1/3'ünü alabilir, kalanını askerlere dağıtırdı. İktâ sahipleri vergi toplama, asker besleme gibi yükümlülüklerinin yanında toprağın ıslah edilmesi için faaliyetlerde bulunmak zorundaydı.⁴¹

Gözetilen hedefler ve tahsis edilen araziler farklı olsa da ilk dönemlerden itibaren İslâm medeniyetinde mevcut bir uygulama olan iktâ sisteminin, Hz. Peygamber, Raşid halifeler, Emevîler ve Abbasîler döneminde uygulama örnekleri görülmektedir.⁴² Mısır'a geldiğinde Fâtımî iktâ sistemiyle karşılaşan Selâhaddin-i Eyyübî, Fâtımî iktâ'sından yararlanmakla birlikte Zengîler'in Selçuklular'dan miras aldığı askerî iktâ'yı Mısır'da uygulamış, Fâtımî veziri ve Nûreddin Zengî'nin başkumandanı olarak Mısır arazisini emîrlere dağıtmıştır. Selâhaddin-i Eyyübî, aynı uygulamayı daha sonra Suriye'de de sürdürmüş, böylece askerî iktâ sistemi, Eyyübî Devleti'nde daha kuruluşundan itibaren tatbik edilmeye başlanmıştır. Birçok açıdan Eyyübîlerin bir

³⁷ Yiğit, *Memlukler*, 46.

³⁸ Yiğit, *Memlukler*, 46.

³⁹ Yiğit, *Memlukler*, 47. Memlükler döneminde önemli Moğol asıllı bir aile için bk. Süleyman Özbek, “Memluk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27 (2010).

⁴⁰ Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 43-47; Fatih Yahya Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, 1. Basım (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 166.

⁴¹ Ayaz, *Memlükler*, 166.

⁴² Demirci, “İktâ”, 22: 43-47.

devamı olan Memlûkler, askeri olan iktâ' sisteminin mucidleri olmayıp söz konusu sistemi, selefleri Eyyûbîler'den almışlardır. Bu açıdan ilk dönem Memlûk iktâ'ları hemen hemen Eyyûbî iktâ'ları ile aynı özelliklere sahip olduğu kabul edilmektedir.⁴³ Dahası Memlûkler, arazi ve iktâ' işlerindeki askeri uygulamayı Zengîler ve Eyyûbîler yoluyla Selçuklulardan; kuvvetli bir görüşe göre Selçuklular da tekemmül ettikleri bu sistemin esaslarını Büveyhîler'den almışlardır.⁴⁴

3. Ulema-siyâset ilişkisi bağlamında dönemin genel anlayışını yansıtan bu çalışma, fukahânın üstlendiği birden fazla rolü göstermektedir. Bunlardan birincisi, fukahânın emirlerin faaliyetleri karşındaki duruşudur. Fukahâ bunu yaparken çeşitli yöntemler kullanarak bir sivil direniş örneği göstermişlerdir. Sivil direnişin araçlarından biri, müellifin de dile getirdiği alternatif yargı sisteminin fukahâ tarafından kullanılmasıdır. Bu durum, devlet adamlarına karşı farklı bir güç odağının oluşması anlamına gelir ki, bu da siyâsetçiler tarafından istenen bir durum değildir. Yazara göre fukahânın bu onurlu duruşu emirlerin hareketlerinin sınırlandırılmasına etkili olmuştur.

İkinci önemli olan durum da yine birincisi ile ilgili olarak fukahânın adeta aristokrat bir sınıf olan emirler ile halk arasında bir köprü vazifesi görmesidir. Bu köprü, daha çok halkın emirlere karşı kollanması fonksiyonuna sahiptir. Bu da daha öncesinde zikrettiğimiz fukahânın halkı özellikle ekonomik olarak kollaması şeklinde olmuştur. Memlûkler'in özellikle Moğol tehlikesinden dolayı halka ağır vergiler yükledikleri bir vakıa olarak görünmektedir. Nitekim Seyfettin Kutuz'u devirdikten sonra sultan olarak Mısır'a giden Baybars'ın yaptığı ilk faaliyetlerden biri Kutuz'un Moğollarla savaşmak için koydurduğu ağır vergileri kaldırmak olmuştur.⁴⁵ Bu bağlamda halkın üzerine ağır vergilerin kaldırılmasında etkili olan ve onları yöneticilere karşı koruyup kollayan fakihlerin duruşu ile ilgili birkaç örnek vermek yeterli olacaktır.

İbn Abdisselâm'ın halkın hamisi olduğunu gösteren başka bir örnek de Suriye'nin Moğollar tarafından istila edilmesinin ardından

Mısır'da sultan kabul edilen Seyfettin Kutuz'un (ö.658/1260), kâdı, âlim ve emirleri toplayarak savaş için gereken para ve erzakın nasıl toplanacağı hakkında yaptığı müzakerelerde takındığı tavrıdır. Toplantıda düşmana karşı cihada hazırlık için herkesin maddi gücü oranında katılması teklif edilmesi üzerine İz b. Abdisselâm görüşlerini şöyle açıklamıştır: *“düşman İslâm diyarına ulaşınca herkesin onlara karşı çarpışması gerekir. Düşmanla cihadınızda harcanacak parayı ancak şu şartla toplayabilirsiniz. Öncelikle beytülmaldeki para harcanacak, buna ilaveten kendinizde bulunan her türlü mücevherat ve lüks eşyayı satacaksınız. Ayrıca yalnızca silah ve binekleri kalacak şekilde, askerin elinde bulunan eşya ve mallara el konulacak, onların ellerinde halkın elindekinden fazla bir şey bırakılmayacaktır. Ancak bu takdirde halktan para ve mal alınabilir. Askerlerin elinde mal ve kıymetli eşya bulunduğu takdirde halktan para toplamak mümkün değildir.”*⁴⁶

İbn Abdisselâm gibi dönemin önde gelen fakihlerinden biri olan Nevevî de haksızlığa boyun eğmeyen, doğru bildiğini söylemekten ve yöneticileri uyarmaktan çekinmeyen bir kişiliğe sahip biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nevevî, Memlûk Sultanı I. Baybars'a çeşitli mektuplar yazmış, bu mektupların bir kısmını âlimlere de imzalatarak ortak bir dilekçe halinde sunmuş, ondan kıtlık yüzünden sıkıntı çeken Dımaşk halkına kolaylık göstermesini, ağır vergilerle onları zor durumda bırakmamasını istemiştir. Moğollar Suriye'ye saldırdığında memleketi savunmak için halkın bir kısım emlakini elinden almak isteyen ve bu sebeple âlimlerden fetva talep eden halifeye karşı çıkan Nevevî'nin Baybars'a karşı gösterdiği bu tavrından sonra şöhreti yayılmış ve eserlerine büyük rağbet gösterilmiştir.⁴⁷

Yazarın haklı olarak dile gerdiği gibi yöneticiler karşısında fakihlerin belli bir gücü bulunduğu ve genel itibarıyla sultanların bu güçten çekindikleri anlaşılmaktadır. Örneğin “emr-i bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker” ilkesini yerine getirmeye son derece önem veren zâhid bir âlim olan ve bu hususta yöneticilerden dahi

⁴³ Yiğit, *Memlûkler*, 213; Demirci, “İktâ”, 22: 43-47.

⁴⁴ Yiğit, *Memlûkler*, 212.

⁴⁵ Bk. Köprülü, “Baybars”, 2: 357.

⁴⁶ Yiğit, *Memlûkler*, 32-33.

⁴⁷ M. Yaşar Kandemir, “Nevevî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 46.

çekinmeyen İbn Abdüsselâm, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un veziri Fahreddin Osman b. İbrâhim en-Nablusî'nin bir caminin arsasına eğlence yeri inşa edilmesi emrini verdiğini duyunca oğullarıyla birlikte gidip inşaatı yıkmıştır. Bununla yetinmeyen İbn Abdüsselâm, vezirin adalet sıfatının kalktığını ilân ederek kâdılıktan da istifa etmiştir. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh'a Fahreddin Osman'ın kaleminden gönderdiği mektup, doğruluğu bizzat el-Melikü's-Sâlih tarafından onaylanmadan halifece kabul edilmemesi, Vezirin adalet sıfatının ilgasının ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. İbn Abdüsselâm'ın daha önce Dımaşk'ta el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmail'e karşı tavrını göz önüne alan el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, bu hadiseden sonra iktidarını sarsacak hutbeler irat etmesinden korktuğu için onu hatiplikten azletmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki, geniş halk kitleleri üzerindeki etkisi sebebiyle kendisinden çekinen sultanlar onun görüşlerini dikkate almak zorunda kalmışlardır.⁴⁸

Memlûkler devrinde de iktidara karşı onurlu duruşunu sürdürdüğü anlaşılan İbn Abdüsselâm, sultan Baybars'a biat merasimi esnasında onun Emîr Alâeddin Aytekin el-Bundukdârî'nin kölesi olması dolayısıyla sultan olamayacağını ileri sürmüş ve biat etmekten kaçınmıştır. Bunun üzerine Baybars, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından satın alınarak âzat edildiğine dair şahitler getirerek ancak onu ikna edilebilmiştir. Ayrıca diğer Memlûk emîrlerinin hür oldukları ispat edilemediğinden pazarda satılarak azad edilmeleri ve bedellerinin de Allah yolunda harcanması gerektiğine dair bir fetva vermiştir. Bundan dolayı sultanla arası açılan İbn Abdisselam, Dımaşk'a dönmek üzere yola çıkmasına karşın sultan, onun gidişiyle saltanatının tehlikeye düşeceği endişesiyle peşinden gidip gönlünü alarak geri döndürmüş ve fetvasının gereğinin yapılmasını sağlamıştır. Bu olaydan sonra kendisine “bâyiü'l-mülûk, bâyiü'l-ümerâ” lakabı verilmiştir.⁴⁹

4. Yazar'ın belirttiği Memlûkler döneminde söz konusu uygulamalar ve Memlûk

⁴⁸ H. Yunus Apaydın, “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 285.

⁴⁹ Apaydın, “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”, 19: 285.

emirlerinin tutumları karşısındaki fakihlerin sergiledikleri bu duruş, bunun da ötesinde yöneticilerin tutumlarının dönemin İslam hukuku eserlerinde zikredilmesi önem arz etmektedir. Bu durum, iki açıdan bize yarar sağlamaktadır. Birincisi, İslam hukukunun canlı olup hiçbir zaman durağan hale gelmediğidir. Zira eğer durağan bir fıkıh anlayışından bahsedilirse o zaman İslâm hukuku, içinde bulunduğu toplumun problemlerine çözüm getiremeyecektir.

İkincisi de birçok literatürde olduğu gibi fıkıh kitaplarının incelenirken da telif edildikleri tarihi bağlamlarının göz önünde bulundurulması gerektiğidir. Buna göre fıkıh müdevvenatında bulunan fetvalarının çoğunun bir arka planı bulunmakta ve bunları düz mantıkla okumanın maksuda hizmet etmeyecektir. Örneğin Memlûk emirlerinin yaptıkları vakıflar gerçek manada vakıf kabul edilmemiş, bunlar irsâd sayılmıştır.⁵⁰ Bunun da ötesinde bu konu fukahâ arasında tartışılmış ve bununla ilgili literatür oluşmuştur.⁵¹

Bu bağlamda irsâdî vakıflar hakkında biraz malumat vermek lüzumiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu tür vakıflar, çıplak mülkiyeti (rakabe) beytül-mâle ait olan bir mülkün gelirlerini veya tasarruf hakkını yahut her ikisini devlet başkanının izniyle, esasen devlet hazinesinden harcama yapılması gereken bir kamu yararına tahsis etmekten ibarettir. Vakfın bazı bulunmadığı için fakihler, buna vakıf değil irsâd kavramını kullanmışlardır.⁵² Burada vakfedilen şey, arazinin çıplak mülkiyeti olmayıp araziden elde edilen gelirlerdir. Bu tür vakıflar gerçek anlamda vakıf sayılmadığı için bunlara gayr-i sahîh vakıflar da denmiştir. Zira gerçek anlamda bir vakfın olabilmesi için tahsisi yapan kimsenin o malın sahibi olması gerekmektedir. Oysaki sultan, rakabesi devlete ait olan arazinin gerçek sahibi olmayıp aralarında mülkiyet ilişkisi

⁵⁰ İbn Abidin, *Reddu'l-Muhtâr*, 4: 448.

⁵¹ Bk. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, “el-İnsâf fi Temyîzi'l-Ahkâm”, *Resâilü Havla'l-Vakf*, Cem ve Thk. Muhammed Şevkî b. İbrahim Mekki, Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-Vataniyye, 1420/1999)

⁵² Muhammed Ebu Zehre, *Muhâdarâtün fi'l-Vakf* (Yy.:Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1391/1971), 108; Ahmet Akgündüz, “İrsâdî Vakıf”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 448-450.

bulunmamaktadır.⁵³ Vakfedilen arazinin ve ondan elde edilecek gelirlerin bütün Müslümanların yararına tahsis edilmesi gayesiyle temlik ve temellükten alıkonulması bakımından⁵⁴ hayırlı bir gayeye için yapılan tahsislerin vakıf adıyla gerçekleştirilmesi için ilk teşebbüsün Musul Atabegi Nüreddin Mahmud Zengî (ö. 569/1174) tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir. Nüreddin Zengî, medrese, hastane ve hatta müderris ve kâdılar için devlet hazinesinden yapılacak ödemelerin aksamadan yerine getirilmesi için vakıf yolunu kullanmayı düşünmüştür. Bu konuyu dönemin Şâfiî fakihlerinden İbn Ebî Asrûn'a sormuş, İbn Ebû Asrûn da Müslümanlara vakıf anlayışından hareket ederek, bu arada beytül mâlden istihkakı bulunanlara yapılacak tahsisatın yerine ulaşmadığını da göz önünde tutarak devletin bu tahsisleri vakıf adıyla yapmasının câiz olduğuna fetva vermiştir. Onun bu fetvasını benimseyen Nüreddin Zengî, Şam'da beytül male ait birçok araziye fakir, zayıf, âlim ve kâdı gibi bazı sınıflara vakıf adıyla tahsis etmiştir. Nüreddin Zengî'nin halefi olan Selâhaddin-i Eyyûbî aynı yöntemi takip ettiği ve İbnü'l-Hümâm, Sübkî, Nevevî ve Süyûtî gibi birçok fakih'in bu yöntemi destekledikleri ifade edilmiştir.⁵⁵ Eyyubilerin halefi olan Memlükler döneminde de aynı sistemin devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna karşın Sultan Berkuk (ö. 801/1399) 784/1382 yılında bu çeşit vakıfların beytül mâlden hile ile alındığını ve beytül mâlden istihkakı bulunmayan cihetlere tahsis edildiğini ileri sürerek irsâdî vakıfları iptal etmek isteği belirtilmiştir. Bu hadise üzerine toplanan Hanefî fakih'i Ekmeleddin el-Bâbertî, Şâfiî hukukçusu Şücâuddin el-Bulkîni ile Mâlikî hukukçusu Şeyh Ziyâeddin el-Kureşî'den oluşan heyet, bu çeşit vakıfların kamu yararına yönelik oldukları için vakfın bazı hükümlerini alacağını ve bundan dolayı diğer vakıflar gibi yapılan tahsisin değiştirilemeyeceği önünde görüş serdetmişlerdir.⁵⁶

Sonuç

Moğol istilasını durduran Memlükler hâkimiyeti esnasında fıkıh ilmi ve bu ilimle iştigal eden fakihlerin durumunu analitik bir şekilde ele alan bu çalışma, İslâm hukuk tarihin önemli dönemlerinden birine az da olsa ışık tutmaktadır. Bu bağlamda müellifin başka bölgelerden getirilen Memlüklerin aristokrat bir sınıf olması konusundaki değerlendirmeleri, sadece ona mahsus olmayıp söz konusu dönem hakkında çalışma yapan birçok araştırmacı tarafından ileri sürülmüştür.

Memlükler döneminde yaşayan ve eser telif eden âlimlerden nakiller yaparak değerlendirmelerde bulunan yazarın bazı önyargılara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda çalışmasının sonunda Memlüklerin bazı hayırlı hizmetlerinden bahsetmesine karşın onların Müslüman olduğunu; ancak örf ve adetlerine göre hareket ettiklerini düşünmektedir. Bu bağlamda onların örf ve adetlerine göre bazı hükümler verdiklerini ve onların örf ve adetlerine de Cengiz yâsâsının karışmış olduğunu düşünür.

Memlükler dönemindeki yargı sahasının şer'î ve örfî olmak üzere bir dikotomiye sahip olduğu açık bir şekilde anlaşılmıştır. Şer'î yargı alanının İslâm hukukuna dayandığı vazih olmakla birlikte örfî hukukun dayanağının ne olduğu konusunda bir fikir ayrılığı olmadığı anlaşılmıştır. Yazarın da benimsediği ve birçok klasik âlim ve çağdaş yazar tarafından benimsenen görüşe göre örfî yargı alanı örf ve adetlere dolaylı olarak Cengiz yâsâsına dayanmaktadır. Bu görüş, bazı müsteşrikler tarafından kabul görmemiş ve tenkit edilmiştir. Bu iki temel görüşten farklı olarak Moğollarla Mısır'da bulunan Müslüman olmayan Türkler arasında örf ve adetler konusundaki problemleri çözme amaçlı kullanıldığı görüşü de göz ardı edilmemelidir.

Bunun yanında müellifin bazı sathi değerlendirmeler yaptığı anlaşılmakta ve bu bakımdan Memlüklere biraz da haksızlık edildiğini söylemek mümkündür. Zira askeri iktâ ve irsâdî vakıf gibi müesseselerin sanki ilk defa Memlükler tarafında tesis edildiği imajının verilmesi yadırganacak bir durumdur. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi müellifin pek de İslâmî görmediği bu iki müessese,

⁵³ Ebu Zehre, *Muhâdarâtün fi'l-Vakf*, 108; Akgündüz, "İrsâdî Vakıf", 22: 448-450

⁵⁴ Akgündüz, "İrsâdî Vakıf", 22: 448-450

⁵⁵ Akgündüz, "İrsâdî Vakıf", 22: 448-450

⁵⁶ Ebu Zehre, *Muhâdarâtün fi'l-Vakf*, 108; Akgündüz, "İrsâdî Vakıf", 22: 448-450

Memlûklerin selefleri olan devletler zamanında ortaya çıkıp Memlûklere intikal etmiştir.

Öte yandan makalenin satır aralarında verilen mesajlar bakımından ulema-siyaset ilişkisini ele alması oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde telif edilen fikhî eserlerin ait olduğu dönemin özelliklerini yansıtması ve söz konusu dönemlerde güncel fikhî tartışmaları barındırması gibi hususiyetleri göz önünde bulundurması kıymetlidir.

Kaynakça

- [1] AHMED, Kadiruddin. *İslâm Dinamizmi ve Entelektüel Atâlet*. trc. Ertuğrul Aytekin. 2. Baskı. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2008.
- [2] AKGÜNDÜZ, Ahmet. “İrsâdî Vakıf”. *DİA*. 22: 448-450. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- [3] APAYDIN, H. Yunus. “İbn Abdüsselâm, İzzeddin”. *DİA*. 19. 284-287. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- [4] ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer. *İnbâü'l-Gumur bi Ebnâi'l-'Umur*. thk. Hasan Habeşi, Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1969/1389.
- [5] ÂŞÛR, Said Abdulfettâh. *el-Müctema'ü'l-Mısri fi Asri Selâtini'l-Memâlik*. Kahire: Dâru'n-Nehdeti'l-Arâbiyye, 1992.
- [6] AYALON, David. “The Great Yâsa of Chingiz Khân: A Reexamination (Part C2)”. *Studia Islamica*. 38 (1973), 107-156.
- [7] AYAZ, Fatih Yahya. *Memlûkler (1250-1517)*. 1. Basım. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- [8] BİLMEN, Ömer Nasuhi. “*Hukuki İslâmiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye*” *Kamusu*. İstanbul: Enes Sarmaşık Yayınları, ts.
- [9] DEMİRCİ, Mustafa. “İktâ”. *DİA*. 22: 43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- [10] EBU ZEHRE, Muhammed. *Muhâdarâtün fi'l-Vakf*. 2.Baskı. Yy.:Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1391/1971.
- [11] ERDOĞAN, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- [12] GEDİKLİ, Fethi. “Yâsâ”. *DİA*. 43: 336-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- [13] İBN ABİDİN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz. *Reddül-Muhtâr ala Dürri'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- [14] İBN ABİDİN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî. *el-Ukûdü'd-Dürriyye fi Tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye*. Yy: *Dâru'l-Ma'rife*, Ts.
- [15] İBNÜ'L-CEY'AN, Ebû Zekerıyyâ Şerefeddin Yahyâ b. Şakir. *et-Tuhfetü's-Seniyye bi-Esmâi'l-Bilâdi'l-Mısriyye*. Kahire: Matbaatu'l-Ehliyye, 1898.
- [16] İBÜ'L-MEMMÂTÎ, Ebü'l-Mekârim Es'ad b. Mühezzeb b. Mina Es'ad. *Kavânînü'd-Devâvîn*. Thk. Aziz Suryal Atıyye. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991.
- [17] İBN TAGRÎBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*. Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Ts.
- [18] EL-MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- [19] EL-KALKAŞANDÎ, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhü'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Ts.
- [20] KANDEMİR, M. Yaşar. “Nevevî”. *DİA*. 33. 45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- [21] KARAMAN, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. 5. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- [22] KÖKSAL, Asım Cüneyd. “Tarihte Gayrimüslim İdaresinde Müslümanlar”. *Sabah Ülkesi*. 54 (Ocak 2018), 82-86.
- [23] KÖPRÜLÜ, M. Fuad. “Baybars”. *İA*. 2: 357-363. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1979.
- [24] KÖPRÜLÜ, M. Fuad. “Hacib”. *İA*. 5: 30-36. İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1987.
- [25] KÖSE, Hızır Murat. “Siyaset”. *DİA*. 37: 294-299. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- [26] EL-MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme*. Herem: Aynun li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâ'iyye, 1417/2007.
- [27] EL-MAKRÎZÎ, Takiyyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali. *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme*. Herem: Aynun li'd-Dirâsâti ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâ'iyye, 1417/2007.
- [28] ÖZBEK, Süleyman. “Memlûk Devletinin Siyasi ve Kültür Hayatında Rol Alan Moğol Asıllı Bir Aile (Şâhin eş-Şeyhî ve Ailesi)”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27 (2010), 529-552.

- [29] ES-SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *A'yanü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*. Thk. Ali Ebû Zeyd, Mahmûd Salim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev'ud. Dimaşk: Dârü'l-Fikr; Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998/1418.
- [30] ES-SEHÂVÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*. Beyrut: Menşûrâtu Dâri Mektebeti'l-Hayât, Ts.
- [31] SİVRİOĞLU, U. Töre. "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 20 (2013), 88-104.
- [32] ES-SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. "el-İnsâf fî Temyîzi'l-Ahkâm". *Resâilu Havla'l-Vakf*. Cem ve Thk. Muhammed Şevkî b. İbrahim Mekkî. Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-Vataniyye, 1420/1999.
- [33] TANERİ, Aydın. "Hâcib", *DİA*. 14: 508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- [34] UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- [35] YİĞİT, İsmail. *Memlûkler: 648-923/1250-1517*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008.
- [36] ZUHAYLÎ, Vehbe. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. Trc. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız. İstanbul: Risale Yayınları, 1994.